

Teröristten Kahramana Bir Mito: Andranik Ozanyan*

Kübra GELİR**

Hasip SAYGILI***

ÖZET

Makalenin Türü: Araştırma makalesi
Makalenin Geliş Tarihi: 12.11.2022
Makalenin Kabul Tarihi: 26.12.2022
DOI: 10.54970/turkuaz.1203377

Türk Dünyası ve diğer uluslar için sancılı geçen 20. yüzyılın ilk çeyreği içerisinde birçok tarihi figür ön plana çıkmaktadır. Bu isimler arasında kendi ulusu tarafından kahraman ilan edilen ancak Müslüman ahaliye karşı büyük katliamlar gerçekleştiren Andranik Ozanyan da bulunmaktadır. Türk okuyucusu tarafından neredeyse hiç tanınmayan bu terörcü şahıs, Doğu Anadolu'da Balkanlar'da Azerbaycan topraklarında faaliyetlerini sürdürmüş, çocuk genç yaşlı demeden kıyımlara neden olmuştur. Hakkında kaleme alınmış birkaç makale dışında gerçekleştirdiği eylemler tarih yazımında yeteri kadar yer bulamamış yeteri kadar değerlendirilememiştir. Bu boşluğa katkı sağlamak için bu makale yazılmış ve okuyucuya her türlü mezalimin başkahramanı olan bu kişiliğin tanıtılması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Andranik Ozanyan, Rusya, Ermeniler, Azerbaycan Türkleri.

A Mythos from Terrorist to Hero: Andranik Ozanyan

ABSTRACT

Especially in the first quarter of the twentieth century, which was painful for the Turkish World and other nations, many historical figures came to the fore. Among these names is Andranik Ozanyan, who was declared a hero by his own nation, but Decried committed the great massacres the Muslim community. This terrorist, who is almost unknown to the Turkish reader, has continued his activities in the Balkans and Azerbaijan in Eastern Anatolia, the child, young and old continued to kill regardless. Apart from a few articles written about him, his actions have not found enough space in history writing and have not been evaluated enough. This article was written to contribute to this gap and it is intended that the reader is introduced to this person, who is the protagonist of all kinds of atrocities.

Keywords: Andranik Ozanyan, Russia, Armenians, Azerbaijani Turks.

* Bu makale Prof. Dr. Hasip Saygılı'nın danışmanlığında Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda Kübra Gelir tarafından 2022'de savunulmuş olan *Azerbaycan Tarihi Coğrafyasından Günümüze Zengezur* adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

** Bilim uzmanı, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi YL Mezunu, kubra.bakal@hotmail.com, ORCID: 0000-0003-3642-5708

*** Prof. Dr., Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, İstanbul-TÜRKİYE, hsaygili@fsm.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4841-4785

1. GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu'nun zorlu geçen son yüzyılı yakın tarihin en önemli devrini kapsamaktadır. Padişahların otoritesinin zayıflığı, meşrutiyet ve meclis denemeleri, Fransız İhtilali sonrası milliyetçilik akımıyla beraber ulusların ortaya çıkan bağımsızlık istekleri ve artan gerilim bu süreci zorlaştıran pek çok maddeden bazılarıdır. Özellikle ulusların istekleri ve yabancı devletlerin sömürge arayışı nedeniyle dünyanın dört bir yanında yaşanan çatışma ortamı, yaklaşan Dünya Savaşı'nın habercisi idi.

Dünya Savaşı'nın patlak vermesi Osmanlı Devleti'ni pek çok yönden zarara uğrattırırken yaşanan gelişmeler, tehcir meselesi, Rusya'nın çöküşü, Ermenilerin ordu teşkil etmesi ve Mondros'un ağır şartları "Bağımsız Ermenistan" fikrini perçinlemişti. Bu hayallerini gerçekleştirebileceklerini düşünen bazı simalar ön plana çıktı. Garegin Njdeh, Ağbur Serob, Dro lakaplı Drastamat Kanayan, Stephan Şaumyan ve Andranik Ozanyan bu katliam tutkunlarından bazılarıydı. Birçoğu Osmanlı toprağında doğmuş fakat Osmanlı'ya karşı cephelerde çetecilik ve eşkıyalık faaliyetlerinde bulunarak birçok Müslümanın ölümüne sebep olmuşlardı. Bebek genç yaşlı demeden kıyım faaliyetleri gerçekleştiren bu şahıslar arasından ele alınacak olan Andranik Ozanyan belki de aralarında en çok kan döken ve terör faaliyetlerinde bulunan kimseydi. Doğu Anadolu'dan Balkanlara, Azerbaycan topraklarından Avrupa'ya uzanan 62 yıllık ömrünün neredeyse tamamını Müslüman kanı dökmeye adanmış bir sima idi.

2. AİLE ÇEVRESİ VE ÇETECİLİĞİNİN BAŞLANGICI

2.1. Ailesi ve Çocukluğu

Ozanyan'ın hayatının ilk yıllarından Balkan Savaşı dönemine kadar olan bölüm hakkında fazla bilgi bulunmaması sebebiyle Antranik Çelebyan'ın eserine göre anlatılacaktır. "Antranik Paşa" adlı bu eser Ozanyan hakkında Türkçe tercümesi yapılmış tek müstakil kitaptır. Tam doğum tarihi bilinmemekle beraber 1865 veya 1866 yılında doğan, Ermenilerce kahraman ilan edilerek heykeli dikilen, diğer taraftan binlerce insanı öldüren, genç yaşlı demeden Müslümanlara kıyan, beşikteki bebeğin dahi ölümüne sebebiyet veren Andranik Ozanyan, bugün Türkiye topraklarında olan Giresun'a bağlı Şebinkarahisar'ın Kilise Mahallesi'nde dünyaya geldi. Önemli bir Ermeni kaynağı olan Antranik Çelebyan'ın anlatımına göre ailesi bu bölgeye çok da uzak olmayan, Çamoluk'a bağlı, Ermenilerin Kayl adı verdiği Kelkit Çayı yakınlarındaki Ozan Köyü'nden buraya göç edenlerdendi. Ermeni kaynakları bu göçün sebebini Ermenilerin üzerindeki Türk baskısına dayandırmaktadır. Bu sebepten, söz konusu aile ile beraber 50 ailenin de kaçtığı ifade edilir. Ayrıca kendisinin aristokrat bir aileden geldiği de belirtilen hususlar arasındadır. Bunlara ek olarak verilen bilgilere göre babası marangoz, annesi de bulunduğu mahalde sözü geçen bir ev hanımıydı. Henüz annesini bir yaşındayken kaybeden Andranik ilk eğitimini Muşegyan İlkokulunda tamamladı. Çocukluğundan itibaren asi ve zeki olması öne çıkan özellikleriydi. 17 yaşına geldiğinde ise evlendi ve bir çocuğu oldu. Fakat doğumunda eşini kaybeden Ozanyan, bir ay sonra da çocuğunu kaybedecek ve bir daha çocuk sahibi olamayacaktır. (Çelebyan, 2003: 13)

Çocukluk yıllarında zaman zaman babası ile çalışarak marangozluk ile bir miktar para biriktirdi. Büyüdüğünde ise şehir itfaiyesinde işe başlayacakken devrimci arkadaşları onu yanlarına, vatanları gördükleri topraklara çağırmışlardı. Bu sırada babası ölünce arkadaşları ile bir Türk zaptiyesini vurmaya ve devrimci arkadaşları ile beraber hareket etmeye karar verdi. Zaptiyeyi öldürmesinin ardından Andranik Batum'a kaçmaya çalışırken tutuklansa da sonunda bir yolunu bulup kaçarak Kars'a gitmeyi başardı. Ardından Pasen/Komatsor'a geçerek Sason'a doğru yola

çıkı. Komatsor bugün Erzurum'un Horasan ilçesinin Kırkgözeler Mahallesi'dir. Pasen Bölgesi Komatsor Köyü 20. yüzyılın başında Ermeni yerleşimi ve kısmen Kürt-Sünni (Redkan) yerleşimidir. Osmanlı Rus sınırından geçerek işgal kuvvetlerinin kontrol ettiği Batman Sason'a geçti. Bu yolculuğundaki amacı ise Taşnakların lideri olan Serop Ağpür (Vartanyan)'e katılmaktı (Çelebyan, 2003: 14).

2.2. Çetecilik Faaliyetleri ve Sason İsyanı

Taşnakların lideri Serop Ağpür'e katılmayı hedefleyen Andranik bu amacında başarılı oldu. Ağpür ise başlangıçta Andranik'e önem vermeyerek ona hamallık yaptırdı. Ona göre henüz Andranik'in silah taşımaya hakkı yoktu. Nitekim onun için bir yabancıydı ve bir önemli bir girişimi de yoktu. Dolayısıyla güvenilmeyen ve bilinmeyendi. Ancak bir süre sonra fedailere özgü bir yemin ederek silah almayı başardı. İlk kullandığı silah ise bir eski çakmaklıydı. Böylece çetecilik faaliyetlerine başlamış olacaktı (Çelebyan, 2003: 14-15).

Andranik'in ön planda anılması ise 1894'te başlayan Sason isyanları ile mümkün oldu. Ancak Andranik bu tarihlerde hiç de sakin kalmıyordu. Türk topraklarına geldiği zaman halk arasında "kurşun işlemez" lakaplı bir şeyhi öldürerek cesedini göle attı. Sonraki yıllarda ise komiteciler Sason ve Muş bölgesine gelerek hazırlıklara başladılar. 1898'de Taşnaksutyun kongresinde Sason faaliyet merkezi olarak seçildi. Ermeni komiteciler adına çokta başarılı görülemeyecek gelişmelerin ardından I. Sason İsyanı'nda Andranik iki kez yakalandı. Ancak her ikisinde de kaçmanın bir yolunu buldu. Bunlardan ilki 21 Şubat 1894'te Muş'tan dağlara kaçarken Komiser Hüsnü Bey'in emri ile Andranik'in yerinin ortaya çıkarılmasıydı. Andranik bir elini Kur'an'a basarak ve silahını yere bırakarak Türkiye'den gideceğine yemin etti. Hüsnü Bey de ona inanarak kendisini salıverdi (Həbiboğlu, 2002: 39). Bir diğeri ise Osmanlı askerlerinden kaçmak için 1901 tarihinde Arak Manastırı'na sığınarak oradakileri esir aldığı zamandı. Ancak dört tabur Osmanlı askeri tarafından kuşatıldığı zaman teslim olmak için siyasi suçluların serbest bırakılması, Kürtlere dağıtılan silahların toplatılıp suçluların cezalandırılması ve Ermenilerden alınan toprakların iadesi gibi bazı şartlar talep etti. Amacı Avrupa ve Rusya'nın dikkatini bu konu üzerine çekmekti. Van'da bulunan Rus konsolosunun Muş'a gelmesi ve operasyonu engellemesi ile kısmen başarı sağladı. Hatta bu sayede manastırdan adamları ile kaçtı. 1904 II. Sason İsyanı'na kadar önemli bir girişimi olmadı fakat bir yandan bu isyanın geri planını hazırlamaktaydı (Selvi, t.y.).

İsyanın ikinci aşamasına doğru giden süreçte komutanları Serop, rakipleri tarafından zehirlenerek ölünce yerine Andranik seçildi ve çete lideri oldu. Dolayısıyla ikinci ayaklanmayı artık o yönetecekti. Çeşitli bölgelerden tanınan Ermeni çetecileri de katılım gösterdi. Hükümet, Muş Ovası'na inen Sasonluların bölgeye yerleşmelerini önerse de konsoloslar tarafından reddedildi. Ozanyan'ın bizzat kumanda ettiği Nisan-Temmuz 1904 tarihlerindeki II. Sason İsyanı da başarısız oldu. Sason tepelerinden ovaya hatta Van'a uzanan isyanlar neticesinde Taşnaksutyun çatışmanın 12 saat sürdüğünü, 53 tüfek, 500 mermi ele geçirdiğini ve 800-1000 arası kişi öldürdüğünü açıklayarak başarılı bir tablo çizmek istedi. Ancak olaylar Taşnaksutyun'un açıkladı gibi olmadı ve bu başarısızlığın sebebi cephanenin az olmasına bağlanmaktaydı. Terör elemanı Andranik'in yönettiği isyanda yaklaşık 1000 kişi bulunmaktaydı ve Osmanlı kuvvetleri tarafından çok kolay bir şekilde bastırıldı. Çetecilerin çoğu öldürülürken Andranik de Muş'a çekilmek zorunda kaldı. Burada dikkat çeken ayrıntı ise Andranik'in bir ceza almamasıydı. Bir süre sonra yabancı devletlerinde yardımı ile Kafkasya'ya (Tiflis'e) doğru yola çıktı. Ancak bazı kaynaklar Osmanlı güçleri tarafından kendisinin İran'a kaçmaya zorlandığını kaydetmektedir (Walsh, 2018:20). Böylece anlaşıldı ki yabancı bir devletin desteğini arkasına almadan tek başına bir ihtilali gerçekleştirmesi mümkün olmayacaktı. Bu nedenle isyan zamanında da her fırsatta kendisine destek aradı. Bunu yaparken de bölgede 7000 Ermeni'nin öldürüldüğünü elçiliklere

bildirerek dikkat çekmeye çalışmaktaydı. Fakat isyandan üç sene sonra Taşnak Partisi Dördüncü Genel Kongresi'nde Andranik, Sason'daki savaşlar için şu gerçekleri açıkladı: *"Sason için hiçbir yarar sağlamadan kırıldılar diye konuşulur bu bir iftiradır. Daima kırıldığımızı hatırlarlar da, aynı şekilde kırıldığımızı niye konuşmazlar? Çarpışanları kırmaya güçleri yetmemiştir. Kırma uğrayanlar tarlalarda çalışan masum halkımız olmuştur. Biz çarpışanlar, saldırganlardan, onlara oranla iki kat fazlasıyla cephaneye ele geçirdik. Yiyeceğimizin az olması bir gerçekken buna rağmen bizler kırılmadık. Karşımızdaki güç bizim bin katımızdı. Bizler sadece, elçiliklere sunmaları için sahte adlar kullanarak 7000 kişinin öldürüldüğü yalanını uydurduk."* (Çelebyan, 2003: 112).

3. BALKANLARDAKİ FAALİYETLERİ VE BALKAN SAVAŞLARI

Tüm bu yaşanan isyanlardan sonra Andranik, 20. yüzyılın başlarında Türkiye topraklarından Rus topraklarına, oradan Cenevre'ye ve son olarak da Bulgaristan'a kaçtı. Bölgedeki komitecilere rehber olması maksadı ile "Kahraman'ın Savaş Talimatnamesi" isimli bir broşür bastırdı ve bu broşürde Osmanlı Ordusu'na ve Kürtlere karşı nasıl savaşılacağı gibi askeri bilgilere yer verdi. Ayrıca her sorunun kanla ve silahla çözülebileceğini özellikle "Gençlere" başlığı altında onlara bu yönde seslendi. Silaha, askeri eğitime ve intikama çağırmanın aslında kendisi olmadığını, asıl bu kutsal göreve çağırmanın vatanlarının taşını ve toprağını kanları ile boyayan şehitlerinin ve tapınılası kahramanlarının olduğunu vurgulamaktaydı. Viyana'ya gidip kongrelere katılan, radikal fikirleri sayesinde dikkat çeken kişiliği ile Ermenilerin çete temsilcisi seçildi. Bulgaristan'da Makedon-Bulgar komiteciler ile sıkı ilişkiler kurdu. Aynı zamanda Varna'daki evinin iki odasını silah ve mermi yapım atölyesine çevirerek zaman zaman Fransa, Belçika ve İngiltere'ye giderek silah ve cephaneye temini için görüşmeler yaptı. 1908'de Andranik farklı bir isim kullanarak İstanbul'a geldi ve elde ettiği cephaneyi Anadolu ve İstanbul'daki komitecilere ulaştırmayı hedefledi. Aynı zamanda Osmanlı istihbaratının da edindiği bilgiye göre Andranik, Taşnak Komitesi'nin Bulgaristan şubesi sorumlusu olmuştu (Çelebyan, 2003: 126).

1912-1913 Balkan Savaşları'na geldiği zaman Bulgar kuvvetleri içinde yer alan Ermeni birlikleri ile Osmanlı kuvvetleri ilk kez Mestanlı yakınlarında karşı karşıya geldiler. Ermeni Gönüllü Birlikleri'nin de aralarında olduğu Bulgar kuvvetleri, Yaver Paşa emrindeki Türk birliklerini, geçiş noktalarını tespit ederek kuşattı. Ancak Ermeniler bu olayı destansı bir şekilde abartarak, 273 kişilik Ermeni birliği başındaki Andranik'in 10.000 kişilik ordunun kumandanı Yaver Paşa'yı esir aldığını söylediler. Fakat hem Türk hem de Bulgar kayıtlarına göre Andranik'in bölüğünün Yaver Paşa'yı teslim almasında hiçbir role sahip değildi (Yıldırım, 2012: 282-284). Sonuçta Balkan Savaşları'nın bitiminde Ermeni gönüllü birliğinden pek çok kişi Bulgaristan tarafından ödüllendirildi, Andranik'e de "Askeri Cesaret Altın Haçı" madalyası ayrıca Bulgar vatandaşlığı ve subaylık derecesi verildi, 600 frank aylık ile dördüncü, üçüncü dereceden gümüş, ikinci dereceden altın haç ile mükâfatlandırıldı (Çelebyan, 2003:154).

4. DÜNYA HARBİ'NDE DOĞU ANADOLU'DA YAŞANANLAR

Andranik 1914'te Tiflis'e dönerek Ermeni kuvvetlerinden ibaret gönüllü birliklerini komuta etti. Bu kez Rus ordusu altında Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'ye karşı Doğu cephesinde savaştı. 1916'da Rus kuvvetleri Erzurum yakınlarına kadar geldi. Bir süre sonra şehir ve kaleleri ele geçirerek, "Batı Ermenistanı" kurtarmak için Rusların teşkil ettiği 10 bin kadar Ermeni gönüllü askeri ile beraber savaştılar. Bunların içinde Andranik'de yer almaktaydı. Hükümete güven verdiği için 200 bin gönüllü Ermeni asker Rus Çarından bizzat kendileri faaliyetlerde bulunmak

isteyerek Doğu Lejyonu'nu oluşturmuşlardı. Çarlık ordusu içinde Taşnak taraftarları vardı. Bunlar İngiltere ve Fransa'daki Taşnaklara katılmayı düşündüler. Fakat bu düşünce boş bir ümitten ileri öte gidemedi. Batı hükümetlerinin hiçbirinin Ermenilere bağımsızlık veya kendini idare yetkisi vermeye niyetleri yoktu. Çar Hükümeti de işgal ettiği andan itibaren buraya hiçbir zaman bağımsızlık vermek istememiş ve bu toprakları kazanılmış topraklar olarak görmüştü. Dolayısıyla bu topraklar Rus hükümetine dâhil edilmeliydi (Sarıahmetoğlu, 2006:369-370).

Andranik birlikleri Doğu Anadolu'da Rusya tarafından işgal edilen Erzurum Muş Bitlis gibi şehirleri dağıtmaya başladı. Van'ın ele geçirilmesinde, 1916'da Muş'un ele geçirilmesinde önemli rolü vardı. Kanlı çatışmalar ve katliamlara neden olarak, doğup büyüdüğü ülkeye hıyanet ederken Rusya tarafından onurlandırıp gösterdiği hizmetlere binaen Rus ordusu general-mayor rütbesi verildi. Erzurum'da Türkler tarafından esir alınan ve Andranik'in yaptıklarına şahit olan Artilleriya zabiti Tverdoxlebov: *"Erzurum'a bizim ardımızca gelen Ermeniler bu kana susamış ve özgürlük uğrunda mübariz korkaklar müdafaasız erkek, kadın ve çocukları amansızca doğradılar."* (Əhmədov, 2008:10-11) diyordu.

Ermeniler her türlü mezalimi gerçekleştirmeye devam ediyorlardı. Öyle ki Rus komutanları da bu durumdan rahatsız oldu. Çete faaliyetlerinin aşırılıkları katlanamaz bir boyuta ulaşınca Rusya 1916'da Ermeni birliklerini terhis etme kararı aldı. Andranik ise istifa ederek cepheyi terk etti. Fakat 1917'de Rusya'da yaşanan devrimin ardından geri dönerek Rusya Geçici Hükümet tarafından yetkilendirildi ve Doğu Anadolu Ermeni idaresine alındı. Diğer Ermeniler de Rus ordusuna yeniden alındılar (Selvi, t.y.: 2; Walsh, 2018: 2).

1918'de ise Türk birlikleri Erzincan çevresine geldiler. Birliklerin Doğu'da başarılı ilerleyişi neticesinde Erzincan alınarak Erzurum'a ilerlendi. Diğer yandan Ermeniler de firar etmeye başlayınca orduda kalmalarını sağlamak adına yaptıkları infazlar da fayda vermedi. Sonuçta Andranik de fazla dayanamayarak Erzurum'u terk etti. Her geri çekilmelerinde olduğu gibi buldukları yerleri yakıp yıkararak, insanları katlederek derin izler ve yaralar bırakmaya çalıştılar. Nitekim Türk kuvvetleri Erzurum'a girdiği zaman, katledilen 2127 kişinin naaşını bulmuştur (Akçora, 2017: 28).

5. ANDRANİK'İN NAHÇIVAN, ZENGEZUR VE KARABAĞ VAHŞETLERİ

Ermeniler ile Azerbaycan Türkleri arasındaki çatışma, Azerbaycan topraklarına gelmelerinden itibaren var olan bir sorundu ki bu olaylar 1905'ten başlayarak zirveye ulaşacaktı. Uluslararası düzeyde "Büyük Ermenistan" fikrini gerçekleştirmek için Kafkaslardaki vaziyetin elverişli olduğunu düşünen Ermeniler Azerbaycan'dan arazi iddiasında bulunmaya başladılar. Ermeniler Nahçıvan, Karabağ ve Zengezur bölgesinde etnik temizlik siyasetini hayata geçirdiler. Andranik, Dro ve Njdeh gibi isimlerin ön plana çıkmasını sağlayan bu fiiliyetler bölge tarihinin en kanlı olaylarını tarihe kaydedecekti. 1917'de Zengezur kazasında 109 köyü dağıtan Ermeniler 1918 Mayıs ayında kendi devletlerini kurmalarının ardından etnik temizlik fikrini devlet siyaseti haline çevirdiler. Dolayısıyla devlet teşvikinin de olması ile hem Dünya Savaşı'na katılan nizami ordular hem de yerli Ermeni kuvvetleri bu etnik temizliğe bilfiil iştirak ettiler. Bu tarihten itibaren yukarıda adı geçen Ermeni çete liderlerinin önderliğinde sayısız olay gerçekleşti. Nisan ayında Şamahı'da gerçekleşen olaylara dair görgü şahidi Arap seyyahı Lal Üzeyr "Enzeli Dosyası" adlı mektubunda şu ifadeleri kullanmaktadır: *"Burada insanların dilsiz, ağızsız ve yardımsız/çaresiz gördüm. Şamahı yalnızlık içinde yanıyordu. Ermeniler mermi atıyor ve onları korkutarak gürültü ile adamları bir yere yığıyorlardı. Ve sonra onları yakıyorlardı. Ben ilk defa insanların, çocukların ve yaşlıların, hamile kadınların diri diri yandıklarını gördüm."* (Nərimanoğlu, 2015: 53)

31 Mart Olayları olarak anılacak olan olaylar, 18-21 Mart tarihleri arasında Andranik Ozanyan ile beraber diğer çetecilerden Amazasp, Lalayan Emiryanyan gibi ünlü isimlerin liderlik ettiği terör grupları, Azerbaycan topraklarının farklı bölgelerinde katliamlar sergilemeye başladılar. 7 binden fazla Ermeni askerinin aktif rol aldığı olaylarda Şamahı'da 58 köyü, Kuba'da 122 köyü dağıtıp yerle bir ederek, Haçmaz, Gökçay, Kürdemir, Lenkeran, Hacıkabul, Salyan, Zengezur, Karabağ, Nahçıvan ve diğer bölgelerde de soykırım gerçekleştirdiler. Evlerini basarak, 3-4 günlük bebekleri süngülere geçirip, çocukları ateşe atıp, kadınlara daha ağır işkenceler edip öldürdüler. O dönemin Gence Daire Mahkemesi hâkimi A.F. Novatski'nin hatıratında da yer alan bilgiye göre Navahı kentinde de Ermeniler kente girip ahaliyi vahşice öldürmüşlerdi. Kaçanları ateşe tutup, ellerine geçenleri süngüden geçirip hançerler ile doğrayıp, çocukları annelerinin gözü önünde süngülere geçirip kadınları zorlamış, döşlerini kesmiş ve sonuçta 555 erkek 260 kadın 140 çocuğu bu şekilde katletmişlerdi. Bu katliamı gerçekleştirenler, birlikte hareket edenler, hem Taşnak Ermeni üyeleri hem de Sovyet Ermenileri idi. Gelecek olan soykırımların haberlerini veren, 1917'de önemli Ermeni liderlerinden Stephan Şaumyan bu soykırımlar sonrasında Karabağ, Zengezur ve Nahçıvan'a saldırmaya devam ederek, 4 Haziran 1918 tarihli Batum Anlaşması'nı tanımadıklarını da ilan etti (Mustafayev, 2012: 288).

Anadolu'dan ayrılan Andranik önce Erivan'a ardından Nahçıvan'a geçti. Ancak bu geçişin sebepleri vardı. 1917 Rusya'da gerçekleşen Ekim Devrimi'nden sonra Ermeniler kendi ulusal programlarını uygulamanın soykırım ile mümkün olabileceğinin farkındaydılar. Andranik bu nedenle Ermenistan topraklarına gitti fakat burada iyi karşılanmadı. Ermenistan'da kurulan Taşnak hükümeti ile ortak bir payda da buluşamadı. 4 Haziran 1918'de Rusya'nın Osmanlı ile Batum Anlaşması'nı imzalaması ise Andranik'in Rusya'dan yeniden umudunu kesmesine neden oldu. Andranik birlikleri bu süreçte Ermeni hükümeti ile arasındaki ilişkilerini de kesti. Çünkü anlaşmayı onaylamak Ermenilerin sorunlarına çözüm olmayacaktı. Erivan Cumhuriyeti'ni tanımak Ermenistan'ın kaybedilen topraklarının hediye edilmesi demektir. Ayrıca Osmanlı'nın onlara bir bağımsızlık bağısladığını, bunun arkasında bir art niyetin varlığını ve Ermeniler için korkunç olduğunu, gerçek Ermenistan'ın batı yani Muş ve Van tarafları olduğunu düşünüyordu. Dolayısıyla bu gelişmeler ile Andranik'in yaklaşık otuz yılını harcadığı büyük Ermenistan hayali neredeyse sona eriyor demektir. Andranik ve onun gibi düşünen Ermeniler kendi cumhuriyetlerinde rahat olmadıkları, anlaşmayı kendileri için aşağılayıcı ve onu kırıcı buldukları için Ermenistan'dan uzaklaştılar. Osmanlı eliyle kurulduğunu düşündükleri ülkeden ayrılarak Zengezur bölgesine yerleşmeye başladılar.

Andranik'in ilk planı kendisinin Ruslar tarafından şimdilik hayal kırıklığına uğratılmış olması nedeniyle, yeni bir "ağabey" arayışıydı. Bu kez hedefi İran'daki İngilizlere yönelerek ve İngiliz kuvvetleri ile ittifak kurarak askeri gücünü birleştirmektir. Ona göre bu ittifak Ermeni halkını kendi topraklarındaki durumdan kurtaracaktı. Haziran 1918'de 8 bin asker, 4 top, 6 makineli tüfek ile Erivan'dan yola çıkarak, Sevan, Yeni Beyazıd'dan geçerek ayın 20'sinde Nahçıvan taraflarına gelerek, ertesi günde de İran yoluna koyuldu. Dönemin Ermeni gazetesine Amerikan Hastanesi müdürü O. Arutunya'nın verdiği röportaja göre güya bu yolculukta 4 Osmanlı zabitanı ve 200 askerini esir aldığından, 2 top ve 3 makineli tüfeği de ele geçirdiğinden bahsedilmekteydi. Bu bilgiye başka kaynaklarda rastlanılmamakla beraber aynı yıl 24 Haziran'da Hoy şehrine gelen Andranik, 124 neferlik Osmanlı kuvvetleri tarafından kuşatılma tehlikesini görünce hemen geri çekilerek 125 askerini ve şahsi atını kaybederek Nahçıvan'a dönmüştür. Andranik ile Taşnak hükümeti arasında çatışma ortaya çıkınca hükümetten uzaklaştı. Nahçıvan kuvvetlerini ele geçirip Zengezur ve Karabağ'a geçmeyi ve sonunda da Bakü arazisindeki bölgelerde etkin olan sözde Bolşevik aslında katı bir Taşnak olan Stephan Şaumyan ile birlikte hareket etmeyi hedefledi. Fakat bu emeline ulaşamadı. Dolayısıyla Nahçıvan'a gitti (Həbiboğlu, 2002: 92). Neredeyse gelir gelmez

çok büyük bir kıyım da adı geçti. Bu geri dönüşte Culfa bölgesi Yaycı kentini dağıtıp yakarak kadın ve çocukların Aras Nehri'nde boğulmalarına sebep oldu. Yine Ermeni belgelerinde yer alan bilgilere göre Yaycı'da 100 Rus askerini azat ederek kendi kuvvetlerine dâhil etmiş, ayrıca 3 top, 1 makineli tüfek ve 4 milyon mermi ele geçirmiştir (Musayev, 1998: 557).

Yaşanan gelişmelerin ardından Andranik Nahçıvan'da bir yer edinmek, oradan Karabağ'a geçerek Şaumyan'ın liderlik ettiği hükümete yardım etmek için Bakü'ye gitti. Mart 1918'de "Bizim yegâne dostumuz Rusya'dır. Rusya'nın kapılarını yüzümüze kapatmayın" diyen Andranik, Temmuz 1918'de Nahçıvan'ın Rusya'nın ayrılmaz bir parçası olduğunu ve burada Sovyet yönetiminin kurulduğunu ilan etti. 4 Haziran'da S. Şaumyan'a kendisinin ve grubunun Rus merkezi hükümeti emir komutasına geçmeye ve Bakü Komününe yardım etmeye hazır olduklarını bildiren özel bir telgraf gönderdi. Ayrıca birliklerinin Zengezur'u Türklerden koruduğunu, Brest-Litovsk Anlaşması'na tabi olduğunu, lideri olduğu kuvvetleri ile kendisini Rusya'nın ayrılmaz bir parçası olarak emrinde olduğunu ve Türk ordularının Nahçıvan'a girmesine engel olacağını da ekledi (Həbibəoğlu, 2002: 94). Lenin'i telgraf hakkında bilgilendiren Şaumyan, Andranik'e şunları yazdı: "Culfa, Halkın Önderi Andranik, 577 numaralı telgrafınızı aldım. Tam metnini Moskova-Merkezi Hükümeti'ne bildirdim. Kendi adıma, şahsınızı, gerçek halk kahramanını selamlıyorum." Bu telgrafta Türk ve Gürcülere karşı üstün gelirlerse Transkafkasya'nın hepsine sahip olabileceklerinden ve Rusya ile birleşebileceklerinden de bahsetmekteydi. Tüm bunlar için Andranik'in büyük yardımının olacağını belirtmekte ve kendisi ile iletişimde kalmasını da istemekteydi (Əhmədov, 2008: 18; Tarix İnstitutu, 2008: 334).

Yaşanan kırımlar Erivan bölgesinde de gerçekleşiyordu. 25 Eylül 1918 tarihli Azerbaycan Gazetesi'nde yer alan bilgilere göre Nisan ayının sonlarına kadar Erivan bölgesinde 199 köy dağıtılmıştır. Bu köylerde yaşayan 135 bin nüfusun bir kısmı, Ermeniler tarafından öldürülmüş,, bir kısmı açlıktan telef olmuş, bir kısmı ise yer yurtlarından koparılmıştır. Gazete muhabiri olan Halil İbrahim Bey'in 1918'de Rusça basılan Azerbaycan Gazetesi'nde Eylül Ekim ayları boyunca yayınlanan "Karışıklık Günlerinde Karabağ'da Vaziyet" başlıklı makaleler serisinde Ermenilerin Karabağ'da türettikleri soykırımlardan, "Karabağ Cumhuriyeti" ilan etme amaçlarından, Andranik'in ordusunun Zengezur yolu üzerinden Şuşa'yı ele geçirmek niyetinden, Halk Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra Ermeni komitelerinin Azerbaycan hükümetine tabi olmalarından, Şuşa'dan göç ettirilen Azerbaycanlıların şehirlere, köylere gitmelerinden ayrıntılı bir şekilde bahsetmekteydi (Mustafa, 2018: 129).

Gerçekleşen olaylar karşısında hükümetlerin iletişimi de devam etmekteydi. Ancak Ermenilerin komutanı Nazarbekyan/Nazarbekov bu katliamlara cevap vermesi gerekeceğini düşünmedi. Aynı zamanda Nazarbekyan Ermeni komisyonu önderliğinde, Türk ordusu komutanlığına gönderdiği mektupla, katliamcı Andranik'in saçtığı dehşetin boyutunu açıkça gösterdi. Ayrıca Ermeniler ile Müslümanlar arasındaki nefretin nedenlerini ortaya çıkarmak için bir girişimde bulunarak bir mektup ve iki ek belge yayınladı. Bunlardan ilki, 27 Haziran 1918 tarihli Gümrü'deki Bağımsız Ermeni Komisyonu Başkanlığı adına gönderildi:

"Aldığım bilgiye göre, emirlerime tabi olmadığı için Andranik ve bütün askerleri komutam altındaki ordudan terhis edildi. Andranik'in ordudan uzaklaştırılmasından sonra Nahçıvan bölgesinde birçok kırgınlar ve facialar yaptığını Türk komutanına bildirmenizi rica ediyorum ...Elbette Osmanlı komutanlığı biliyor ki, Kemerli'nin güneyindeki Culfa demiryolu bölgesinin uzun süredir Müslümanların kontrolü altında. Onları yok etmeye çalıştım ama yapamadım. Sessiz halka zulmeden Ermeni ve Müslüman birliklerini dağıtmak için ben ve Erivan hükümeti, bütün çarelere başvuruyoruz. Türk Ordusu Komutanı Kazım Karabekir Paşa'ya da haber verdim. Sınır bölgesinde aynı tedbirleri onların da almalarını istiyorum. 25 Haziran 1918'de Koblasara ve İmanşalı köyleri yakınlarında yerel Ermeni, Türk ile Tatar kuvvetleri arasında

çatışmalar olduğunu Türk kumandanlığına bildirmenizi rica ediyorum. Bu tür olayları önlemek için komisyondan nasıl, ne şekilde ve ne kadar ordu ve ne amaç ile geçeceğiniz konusunda zamanında bana bildirilmesinin komisyonda halledilmesini rica ediyorum. Hakkında konuşulan olayların bir daha asla olmayacağını bilsinler. Ordu Komutanı Nazarbekov" (Sadıqov, 2012: 400-405).

İkinci belge ise 1 Temmuz 1918'de ilave olarak Osmanlı Komisyonu Başkanlığı adına gönderildi Mektuplar aslında özetle şunları söylemekteydi: Andranik'in yaptıkları artık bireyseldir ve Ermenistan hükümeti bunlardan sorumlu değildir çünkü Andranik Ermenistan ordusundan atılmıştır.

Nahçıvan'daki olaylar zirveye ulaşmaya devam etmekteydi. Bu kısımların amacı Türk nüfusunu azınlığa indirmek hatta ortadan kaldırmaktı. Özellikle Andranik kısımlarına ara vermedi. 1918 Temmuz ayında orduları ile beraber yerleşmeye başladığı Zengezur'u neredeyse tamamen ele geçirdi. Böylece Batılı devletlerin Türkiye ile Türk dünyası arasındaki bağlantıyı kesme niyetlerini Andranik gerçekleştirmiş oldu. Andranik bir sene kadar sonra bu bölgeden ayrıldığında Nideh işgali tamamlamak adına ordusu ile Zengezur'dan geçerek Karabağ'ı da ele geçirmek ve Ermenistan'a katmak isteyecekti. Aynı yıl Haziran sonunda geldiği Nehrem civarında yerli halk ile Ermeniler arasında yaşanan çatışmadan sonra Andranik 4 Temmuz sabahı erken saatlerde çetesi ile bölgeye saldırarak ele geçirdi. Şehirden ve civar köylerden toplanan insanlar Nehrem'e yardım göndermeye çalışsa da bu mümkün olamadı. Nehrem'i üç ayrı bölgeden yakmaya devam ederken Azerbaycan Milli Şurası tüm Müslüman köylerine mektup yollayarak herkesi şehirlerde toplanmaya ve yürümeye çağırıyordu. Aynı zamanda Şahtahtı'dan Karaçuk bölgesine Osmanlı süvarilerinin geldiği haberi bölgeye ulaştı. Bu sevinç ve zafer karşısında halk bir araya gelerek Ermeniler ile şiddetli çatışmalara girdiler. Ermeniler ise köy civarındaki evleri ateşe vererek karşılık verdi. Andranik ve diğer Ermeniler çatışmaya devam etmenin kendileri adına faciaya sebep olacağı kanaatiyle Zengezur topraklarına kaçtılar. Andranik'in kuvvetleri de ağır kayıplar verdi ve orduları darmadağın oldu. Kazım Karabekir ve Türk ordusunun da Nahçıvan'a gelmeye hazırlandığı haberi ulaşınca bir süre daha Zengezur'da kalmaya karar verdiler. (Əliyev, 1993: 34; Həbibəoğlu, 2002: 98).

Andranik her zaman Zengezur ve Karabağ topraklarına sahip olmak istediğinden bu toprakların Azerbaycan'a tâbi olmasına imkân vermek istemedi. Türk orduları Azerbaycan'a geldiğinde ve burada bulunduğu süre içinde Andranik'in ve ordusunun eli kolu bağlanmış durumdaydı. Saldırmak için fırsat kolluyordu ki 30 Ekim 1918 tarihi onun için bir fırsat oldu. Türkiye ile İtilaf Devletleri arasında gerçekleşen Mondros Mütarekesi doğrultusunda doğudaki Türk orduları geri çekilecekti. Ancak Harbiye Nazırı Enver Paşa 19. Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa'ya Erivan bölgesi ve Kars vilayetinin Müslüman ahalisinin kendini savunabilmesi için yerli meclislere yeterli silah sağlanması talimatını vererek, Türk zabıtlarından bir kısmının bölgede kalmasını ve yerli ahaliye talim yaptırılmasını bildirdi. Bu nedenle 12 Kasım'da 2000 adet Rus tüfeği, Nahçıvan ve İğdir (Sürmeli) ahalisine, 15 Kasım'da da 3000 Rus tüfeği Kemerli bölgesine gönderildi (Dayı, 1997: 87).

Andranik ve kuvvetleri Erikli Dağı'nı aşarak Zengezur'a bağlı Sisyan bölgesine geldi. 1918 yaz ayları içerisinde Cömerdli, Arefse, Murhuz, Şıhlar, Destegird, Şelek, Pulkend, Şeki, Karakilse, Almalık, Ağyol, Armudlu, Arıklı, Sofulu, Kıvrak, Alişar, Zabahadur, Melikler, Püsek ve Şükar köylerini dağıtıp ateşe verdi. Bu köylerde yaşayan yerli ahali ise savaş talimi gören Ermenilere karşı mukavemetsiz kaldı. Dolayısıyla silah ve teçhizata sahip Ermenilere karşı hiçbir şey yapamayan ahalden canını kurtaranlar Nahçıvan, Şahbuz, Culfa ve Ordubad bölgelerine kaçtı (Urud, 2005: 79). Nitekim İngiliz gazeteci M. Lindley'in 9 Temmuz'da Londra Dışişleri Bakanlığı'na

gönderdiği rapora göre Ermeniler ile Bolşeviklerin Bakü'de 8 bin, Yelizavetpol bölgesinde 18 bin Azerbaycanlıyı öldürdüğü bilgisi bulunmaktadır (Nərimanoğlu, 2015: 43).

Andranik ve kuvvetleri Yeni-Beyazid kazasının Göyçe nahiyesinin Çamırlı, Şorca, Kayabaşı, Yukarı Alçalı ve Kerkibaş köylerini tahrip etti. Nüfusun mallarına el koyarak, sağ kalan ahalinin de dağlara çekilmeye mecbur bıraktı. Bu köylerin temsilcileri Gence'ye ulaşarak hükümet başkanı olan Fethali Han Hoyski'ye müracaat ettiler. Ermeni hükümetinden Yeni- Beyazid ilçesindeki katliamlarına son verilmesi için yardım istediler. Bu nedenle Azerbaycan hükümeti Ermenistan hükümetini protesto ederek halkın sorunsuz bir şekilde kendi evlerine dönebilmeleri için tedbir alınmasını istedi. Fakat Ermeni kuvvetleri Göyçe'yi tahrip ettikten sonra Nahçıvan'ı da işgal etti. Oradan Zengezur'a yeniden gelen kuvvetler Gorus nahiyesini ve Şuşa yolunu ele geçirdiler. Azerbaycan hükümeti, 15 Ağustos'ta protesto yazısı göndererek Ermenilerin bu hareketlerini topraklarına tecavüz olarak değerlendireceklerini ve eğer Ermeni kuvvetlerini Azerbaycan arazisinden çıkarmak için tedbir almazlarsa hadiselerin gidişatında olacaklar için mesuliyetin Ermenistan hükümeti üzerine olacağını kesin olarak bildirdi. Ermenistan hükümeti ise cevaben 17 Ağustos tarihinde yeniden bunları gerçekleştiren Andranik ve kuvvetlerinin Taşnak hükümetini tanımadığını ilan ettiğini bu nedenle de hükümetin de Andranik'i ve kuvvetlerini Ermenistan ordusundan attığını, devlet organları ile hiçbir ilişkisi olmadığını dolayısıyla onun yaptıkları için sorumlu olmadıklarını ilan etti (Mustafa, 2018: 63-64; Sarıahmetoğlu, 2006: 401-402).

Azerbaycan'dan Türklerin çekilmesi ile Zengezur, Karabağ ve Nahçıvan'da en şiddetli katliamlar başladı. Mondros'tan bir ay sonra Ermenistan, Osmanlı ile daha önce imzalanan Batum Anlaşması dâhil tüm anlaşmaları hiçe sayarak, İngilizlerin izniyle Kars ve Ardahan'a da girdi. Ancak jeopolitik değerlendirmelerle İngilizler Andranik'in Azerbaycan'daki etnik temizlik faaliyetlerini engellemiştir (Walsh, 2018:4). Çünkü Bolşeviklere karşı tampon devlete ihtiyaç vardı. Andranik ise yine Kasım ayında kendisinden yardım isteyen Karabağ Ermenilerine yardım etme amacıyla Şuşa'ya giderek burada savunmasız halka saldırdı. Bunun üzerine Osmanlı Genelkurmayı, Albay Cemil Cahit Bey'i I. Azerbaycan Tümen komutanı olarak bölgeye gönderdi. Andranik yine savaşı göze alamayarak daha güneydeki Gorus bölgesine çekildi (Selvi, t.y.: 3). Aynı yıl ve ayda Kars şehrine Osmanlı paşaları ile görüşme amacı ile geçen Nahçıvan delegeleri Mirza Nasrullah Emirov ve Bağır Bey Rızayev görüşmenin ardından ülkelerine döndüklerinde eşrafa, Andranik'e ve kuvvetlerine Kafkas vekilleri tarafından bir ultiatom verildiğini söylemekteydiler (Əliyev, 1993: 42).

Özellikle Azerbaycan topraklarında artan şiddetli katliamlardan kimin sorumlu tutulacağı da net değildi. Ermenistan hükümeti mi yoksa Andranik'in şahsı mıydı sorusunun cevabı, siyasi anlamda belirsizdi. Rusya'nın göz kırptığı Ermeniler Andranik'in yaptıklarını üstlenmemiş fakat onu gizliden desteklemişlerdi. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin ilk başbakanı olan Fetali Han Hoyski, mecliste yaptığı konuşmasında durumu şöyle açıkladı: *"Zengezur'un hikâyesi yeni değil çok zamandan beri başlamış bir meseledir. Buradaki milletvekilleri biliyor ki Ermeniler tarafından bir zamanlar Karabağ meselesi gündeme getirilmişti. O zaman Azerbaycan hükümeti hala Gence'de iken Ermeni hükümetine şu konuda müracaat etmişti: Andranik sizin adınıza mı çalışıyor yoksa onun yaptıkları kendi teşebbüsleri midir ve onun orduları Ermeni hükümetine mi tabidir yoksa onun hareketleri şahsi teşebbüsleri ve adi bir isyan mıdır? Ermeni hükümeti de cevap verdi ki; Andranik'in Ermeni hükümeti ile hiç alakası yoktur. Kendisi bir asidir. Ermeni hükümetinin kendisi de onun reddedilmesini ve isyanının bastırılmasını istemektedir."* (Emrahov, 2018: 101) Açıklamada bahsedilen Karabağ meselesi ve Ermenistan Ordusu Başkumandanı Andranik'in ordudan atıldığını ilan eden genelge 17 Ağustos 1918 tarihli 401 sayılı yazı ile bildirilmişti. Ermenistan hükümeti zaten Andranik'in Karabağ'da Azerbaycan Türklerini öldürmesine göz yumarak

“Kafkasya’da Gürcistan ve Azerbaycan olamaz. Burada sadece Ermenistan olabilir. Kafkasya’nın tamamı ya Ermenistan olmalı ya da Ermenistan’a tabi olmalıdır.” diyordu. Diğer taraftan Cemalyan Azerbaycan Cumhuriyeti’ne “General Andranik’in ve çetesinin ayrı ayrı Ermeni ordusundan ve listesinden çıkarıldığını Andranik ve çetesinin Ermenistan milli ordusu ve devlet organları ile hiçbir ilişkisi olmadığını ve Ermenistan Cumhuriyeti hükümetinin onların davranışlarından mesul tutulmayacağını bildirmişti. Bütün bu olaylar meydana gelirken Bakü’deki ve Erivan’daki hükümetler orada yaşayanlar hakkında güvenilir bilgilere sahip değildi. Karabağ’da sadece kan döküldüğü bilinmekteydi (Sariahmetoğlu, 2006: 401-402).

Ermenistan hükümeti ile ilişkisi olmadığı iddia edilen Andranik Ozanyan hükümet ile yakın temas halindeydi. Hatta zaman zaman askeri ve mali yardımlar almaya da devam etti. 1918 Eylül ayında bulunduğu Zengezur topraklarında 20 ila 30 yaşlarındaki tüm Ermeni ahalisini seferberliğe çağırdı. Bu çağrının sebebi Azerbaycan nüfusunun Ermeni hükümetine boyun eğmesini sağlamaktı. Müslüman ahali ise buna karşı çıktıkça daha sert kıyımlarla karşılaştı. Aynı ay içerisinde Sisyan bölgesine giren Andranik ve kuvvetleri Karakışlak köylülerini kılıçtan geçirdi. Zengezur kaza reisi M. Namazaliyev’in verdiği bilgilere göre Urud, Darabas, Ağadu, Vağudi, Arıklı, Şuker, Melikli, Pulkend, Şeki, Kızılıcak, İrmis, Pehlili, Kürtler, Hotanan, Sisyan ve Zabazadur köylerini ve Karakilise’nin Müslüman kısmını dağıtarak 500 insanı katletti. 30 Kasım tarihli raporuna göre ise Aralık 1917’den Ağustos 1918’e kadar Zengezur kazasının 1. sahasında 16 köyü dağıtarak 708 kişiyi öldürdüler ve 47 milyon 390 bin rublelik maddi zarara neden oldular. Ancak sonbaharın gelmesi ile değişen hava şartları neticesinde köylülerin merkez ile ulaşımının zorlaşması, kendilerini müdafaa edememeye başlamaları bu sayının katlanmasına yol açtı. Aynı yılın sonbaharında Zengezur’da dağıtılan köy sayısı 52’ye çıkarken, 32 köyde 495 ev yakıldı, 492 ev dağıtıldı, 2254 Azerbaycanlı öldürüldü ve 304 Azerbaycanlı diri diri yakıldı (İsmayilov, 2014: 16-18; Tarix İnstitutu, 2008: 333).

Zengezur, Karabağ, Nahçıvan ve Erivan’da yaşanan facialar gün geçtikçe daha da şiddetlendi. Katliamlar 1918 yılı içerisinde zirveye ulaştı. Kasıtlı olarak işlenen bu cinayetler tarihin başka bir dönemi ile neredeyse kıyaslanamayacak kadar trajikti. Andranik’in kuvvetleri Müslümanları ateşlerde yakmış, hamile kadınların karınlarını mızrağa geçirmiş veya hançer ile yarmış, yakaladıkları kişilerin başlarına çiviler çakmış, kadınların ve genç kızların yüzlerine haç işaretleri yapmış, genç erkeklerin bir kısmını canlı canlı toprağa gömerek, bir kısmının da ayaklarına nal çakmışlardı. Bebeklerin başlarını keserek tüfeklerinin mızraklarına geçirmiş ve bunları da tutsak ettikleri Müslüman ahalisine göstermişlerdi (Həbibboğlu, 2002: 100). Hemen ardından Andranik ve kuvvetleri Ağustos ayında birkaç günlük kuşatmadan sonra top ateşlerinin yardımı ile önce Ağdü köyüne sonra Vağedi’ye dâhil oldular. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti’nin Fevkalade İstintak Komisyonu’nun üyesi Mihaylov’un 1919 yılında hazırladığı belgeye göre Andranik’in düşman kuvvetleri Vağedi köyünde 400 Müslümanı mescide doldurarak, önce mescidin içine gaz bombası atmış sonra ise binayı ateşe vererek insanları diri diri yakmışlardı (Urud, 2016: 230).

Eylül 1918’de Andranik Zengezur’da iken kendisine ve silahlı kuvvetlerine, Müslümanları öldürme emrini İngilizlerin verdiğini her yerde söylemekteydi. Aralık ayında ise Ordubad Milli Komitesi üyesi olan Mirhidayet Seyidzade Azerbaycan Hükümeti’ne gönderdiği belgede şunları belirtmekteydi: “Ermeniler önlerindeki Zengezur, Şerur, Nahçıvan ve Ordubad kazalarının bütün Müslüman ahalisini kırmak, bu kazaları Müslümanlardan temizlemek, bu yolla da halkların gelecek konferansında (Paris Konferansı) bu yerlerin kendilerine ait olduğunu kanıtlamayı amaçlamışlardır. Böylece bütün halklar Müslümanlardan temizlenmiş kazaların Ermenilere ait olduğunu kabul edecekti. *“Bu sebepten Ermeniler bizim binlerce sakinimizi öldürüp, kanımızı su gibi akıtıp, namusumuzu Ermeni ayakları altında çiğnerler. Nereye bakarsan her yanda Müslüman mültecileri görebilir, kadın ve kızların ağlamasını işitirsin... Böylelikle genel ateşkes sağlanıncaya*

kadar oradan bütün ahali çıkarılarak, barış konferansında etnografik cihetten sınırların belirlenmesi ile bağlı mesele görüşülürken biz, tabii olarak bu yerlerle ebedi olarak vedalaşacağız." (Tarix İnstitutu, 2008: 335).

Erivan'da yaşananları ise 22 Aralık 1918'de bölgede yaşayan Müslüman Türklerin, Azerbaycan Cumhuriyeti Bakanlar Sovyeti'ne yazdıkları dilekçeler ortaya koymaktadır. Erivan halkı dilekçelerinden birinin 14 (veya 1) Ocak 1919 tarihli Azerbaycan Gazetesi'nde yayınlanması üzerine seslerini duyurmayı başardılar. Bu dilekçelerde milli komite başkanı Hidayet Seyitzade'nin imzası bulunmaktaydı. Dilekçede Andranik'in Ermeni göçmenlere nezaret etme bahanesi ile kendi çetesiyle beraber Erivan kazasına geldiği, aslında Müslümanlar ile çarpışan Ermeni ordusuna yardım amacıyla gönderildiği, Müslümanlar için büyük bir tehlike oluşturduğundan bahsedilmekteydi. Ayrıca bunu yapma sebeplerinin bölgeye Türkiye tabiiyetinde olan Ermeni göçmenleri yerleştirmek olduğunu, tüm bunların ispatı için delil olarak Müslümanların yaşadığı yerlere silah gücü ile Ararat Cumhuriyeti'nden Ermenilerin göç ettirildiği, dolayısıyla Ermeniler ile Müslümanlar arasında muharebeler olduğu da belirtilmekteydi. Ermeniler aynı zamanda Gürcüler ile savaş halinde olduklarından iki cephede savaşmaya güçlerinin yetersiz kalacağından dolayı kendilerini Gürcü saflarına yöneltmişlerdi. Ancak bu çatışma biter bitmez Ermeniler silahlarını yeniden Müslümanlara döndüreceklerdi. Bunu bilen Müslümanlar kendilerini sağlama almaya çalıştılar. Müslüman ahali General Thomson ile özel bir anlaşma yapılmasını dilekçe yoluyla rica ettiler. Özellikle Andranik çetesinin ve Ermeni askerlerinin Müslümanların yaşadığı yerlerden bölük bölük geçirilmesini, Ermeni göçmenlerinin Doğu Anadolu'ya veya Ararat Cumhuriyeti'ne göç ettirilmesi gerektiğini ayrıca Erivan'da Ermeni Müslüman çatışmalarını engellemek için mukavele yapılmasının yerinde olacağını belirtiyorlardı. Zengezur, Şerur ve Erivan'da Müslümanlara karşı menfi bir tavır sergiledikleri, bölgedeki cemaatleri toplu olarak öldürüp yağma ettiklerini, Zengezur'da 20'ye yakın köy cemaatinin topraklarını terk ederek İran ve Karabağ bölgesine kaçtıklarını da ekleyerek acil ve kati bir çözüm istemekteydiler. Dilekçeye göre bu yazının basın yoluyla ülkelere duyurulması istenmiş fakat bu bilgiler Ermenilerce yapılan baskınlarda ele geçirildiği için ertelenmesine sebep olmuştur. Nitekim 15 gün içerisinde bir önlem alınmaz ise Ordubad'da sıkışıp kalan Müslümanlar, Zengezur bölgesinden gelen Andranik ve kuvvetleri ile Aleksandrapol (Gümrü) ve Erivan'dan gelen Ermeniler arasında kalacaklardı (Sarıahmetoğlu, 2006: 398-399).

İlk kez 4 Ağustos 1918 tarihinde Azerbaycan bölgesine gelen İngilizler, Ermenilerin yaptıklarına karşılık tedbirler alacaklarını söyledilerse de bir faaliyette bulunmadılar. Ermenilerin arazi iddialarıyla gerçekleştirdikleri katliamlarda İngilizlerin onlara göz yumduğunu Bakü'ye bölgesel idareciler tarafından gönderilen mektuplar ortaya koymaktadır. 4 Eylül'de, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin ilanından 90 gün sonra, Amerika, Fransa, İngiltere, Yunanistan, Rusya ve diğerleri tarafından cömertçe silahlandırılan Andranik Ozanyan komutasındaki Ermeni askeri birlikleri Zengezur'a girdi. Bölgeye yerleşen Andranik burada bir valilik oluşturduğunu, kendisinin vali olduğunu ve merkezinin de Gorus olarak belirlediğini ilan etti. Hemen ardından başkenti Şuşa olacak olan Küçük Ermenistan devletini kurma yoluna koyuldu (Nərimanoğlu, 2018: 170). Nitekim 3 Ocak 1919'da Sisyan bölgesinde bulunan Andranik ve militan grubu bölgede Ermeniler arasında bir toplantı gerçekleştirerek 20 ve 30'lu yaşlardaki erkekler için seferberlik ilan ederek 200 kişilik bir grup oluşturdu. Bu grup Karakışlak kentinde yaklaşık 300 Azerbaycanlıyı katletti. 6 Ocakta Zengezur bölgesi yönetici vekili Kalantarov Gorus'da İngiliz kuvvetleri olmasına rağmen Ermenilerin kenti yakıp dağıttıklarını ve engel olunmaya bile çalışılmadığını Bakü'ye bildirdi. Ardından 10 Ocak 1919 tarihinde Zengezur eyalet idarecisi Melik Namazaliyev, İngiliz heyeti başkanı Gibbon'un bölgede iken Zengezur'da 30 Müslüman kentinin Andranik ve kuvvetleri tarafından yakılıp talan edildiğini Bakü'ye bildirdi. Fakat burada dikkat

çeken bir başka detay ise bu katliamları gerçekleştiren Ermenilerin, başta Türkiye ve diğer ülkelerin topraklarından gelen kişiler olmasıydı. 10 Mart 1919 tarihli bir belgede: “Van ve Sason Ermeni kuvvetlerinin Karahaç, Kadılı, Yukarı Karabağlar, Ağasıbeyli, Dahiaz ve Şakalı kentlerindeki kadınları ve kızları esir aldıklarını hakkında” şeklinde bilgiler bulunmaktadır. Bu da göstermektedir ki bu bölgeden gelen Ermeniler önce Türkiye sonra da Azerbaycan topraklarında kötülüklerine devam etmekteydiler (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi [BCA], 2001: 19-28).

Nazırlar Şurası 15 Ocak 1919 tarihinde Zengezur, Şuşa, Cevanşir ve Cebrail kazalarını ihtiva eden geçici genel valilik kurma kararı almış ve aynı gün Hüsrev Bey Sultanov'u genel vali olarak atamıştır. Öte yandan Andranik liderliğindeki Ermeni kuvvetleri Zengezur'un içlerine ilerlemeye devam ederken 1919 yılı Şubat ayının ikinci yarısında 200 kişilik bir ordu ile İngilizler Şuşa'ya geldiler. Onların gelmesi ile Ermeni ordularının ilerlemesi bir süreliğine engellenmiş oldu. İngilizler zaman zaman diplomatik veya tehditkâr olan değişken tutumları neticesinde Nisan ayında Sultanov'un valiliğini tanıyarak Andranik ve kuvvetlerinin bölgeden çıkarılmasını istediler (Mustafa, 2018; Tarix İnstitutu, 2008).

Azerbaycan Hükümeti Transkafkasya'da etnik çatışmaların durması için her zaman alınan önlemleri desteklemekteydi. 11 Nisan 1919'da Transkafkasya Kongresi'ne gönderdiği yazı ile tedbirleri desteklediğini resmen bildirdi. 1919 yılında Türk ordularının geri çekilmesinden faydalanarak Kars istikametine yönelen Ermeniler Azerbaycan hükümetinin ciddi itirazı ile karşılaştılar. Müslüman göçmenlerin yerleştiği Kars'ta Ermeni faaliyetlerini protesto eden Azerbaycan Harici İşler Nazırlığı bununla ilgili olarak Transkafkasya'daki İngiliz silahlı kuvvetleri komutanlığına bir nota verdi. Devam eden kanlı olaylar diğer komşu devletlerde de endişeye sebep oldu. Çünkü Kafkaslarda neredeyse her bölgede az sayıda da olsa artık Ermeniler bulunmaktaydı ve onların Müslümanlara karşı olan tavrı bilinmekteydi. Gürcistan Harici İşler Nazırı Gegeçkori, Azerbaycan hükümetine gönderdiği telgrafta Kars ve Erivan'da olanlardan rahatsız olduğunu bildirdi. Ona göre bu olaylar kardeş kavgalarına ardından da savaşa neden olabilirdi (Sadıqov, 2012: 413). Ancak Azerbaycan topraklarında uzun süredir devam eden Ermeni- Müslüman çatışmaları, bilhassa 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi'nin ardından doruk noktasına ulaşmıştır.

Nisan 1919 yılı itibariyle Andranik ve kuvvetlerinin bölgeden çıkarılmasına kesin olarak karar verilince Vali Sultanov liderlik ettiği Azerbaycan askerleri ile 30 Mayıs'ta Ermeni askerlerini yenerek Hankend ve Şuşa'yı geri aldı. Haziran ayında da Şuşa'ya gizlice silah taşıyan Ermeni Milli Şurası'nın birliklerini hapsederek Karabağ arazisinden onları çıkarmayı başardı. Bu süreçte Andranik'in çeşitli dış siyasilerinden himaye arayışı sürekli olarak devam etti. Askeri finans sağlama amacı ile bir yandan Şaumyan vasıtasıyla Sovyet Rusya'sına yakınlaşmaya diğer yandan ise Ermeni Katolikliğinin desteği ile İngilizlerle ittifak kurmaya çalıştı. Bu sıralarda Andranik ve bir diğer lider Manuk'un en iyi silahlarla donatılmış askeri birlikleri Zengezur'un Laçın bölgesindeki Zabuh Deresi yakınlarında bozguna uğratıldı. Zabuh Deresi'nde yaşananlardan Andranik ile bir grup silahlı kuvveti kurtulabildi. O da bölgeden Eçmiadzin'e sonra Tiflis'e sonra da İngiltere ve Fransa'daki himayedarlarının yanına gidecekti (Nərimanoğlu, 2018: 128-132). Azerbaycan hükümetinin kararlı duruşu ve politikası sonucunda, Karabağ'da Cumhuriyetin kanuni gücü kısa süre içerisinde yeniden tesis edildi. Özellikle Karabağ Genel Valisi Hüsrev Bey Sultanov'un, Azerbaycan'ın Karabağ'ın dağlık kesiminde, Zengezur'da ve Ermenilerin göz koyduğu diğer yerlerinde egemenliğinin kurulmasında büyük katkısı oldu. Kana susamış Andranik, onun ciddi ısrarı ve müttefiklerinin yardımıyla sadece Azerbaycan'ı değil, tüm Güney Kafkasya'yı terk etmek zorunda kaldı (Tarix İnstitutu, 2008: 356).

6. ANDRANİK OZANYAN'IN SONU

Zengezur'da faaliyet gösteren Andranik Ozanyan bu sırada kendisine ve silahlı kuvvetlerine destek aramaya devam etti. 17 Şubat 1919'da Taşnak Hükümeti Naş Put Gazetesi aracılığı ile uluslararası çerçeveye sığmayan gaddarlıkla Müslüman ahaliye karşı yaptıklarından ötürü Andranik'in Ermeni birlikleri listesinden çıkarıldığını tekrar ilan etti. Dolayısıyla Erivan hükümeti ile arası hayli açılmış durumdaydı (Selvi, t.y.; Əhmədov, 2008: 57). Bunun bir diğer sebebi ise Doğu Ermenistan yöneticilerini "hain" olarak görmesi idi. Ermeni yöneticileri kendisini Erivan'a davet ettiklerinde tepkili olduğu için tüm davetleri reddetti. Bir sonraki Erivan'a gidişi ise askerleri ile şehrin üzerine yürümek şeklinde gerçekleşti. Diğer sebeplerin yanında Andranik'in gönüllülerinden birinin, kaynaklara göre değişiklik gösterse de, yaralanması veya öldürülmesi üzerine Andranik çok öfkelenerek Erivan üzerine yürüme kararı almıştır. Böylece binlerce insanı katleden Andranik, bir askerinin başına gelen durum nedeniyle piyadeleri, süvarileri, top bataryası ve askerleri ile beraber Erivan'a girmiş, Ermeni ve yabancı diplomatik çevrelerin acil durum ilanı üzerine İngiliz askeri misyonu başkanı General Dawis, Andranik'i sakinleştirerek geri dönmesini sağlamıştır. Geri dönmesinde etkili olan bir diğer arabulucu taraf ise Erivan'daki Amerikalı temsilciler ve din adamları olmuştur (Çelebyan, 2003: 301-303).

Son yıllarını geçirdiği yabancı ülkelerde sürekli Ermeni mülteciler için yardım aradı. Ülkeden çıkışı hakkında çeşitli bilgiler bulunmaktadır. Çelebyan Andranik'in önce Paris'e sonra Londra'ya geçtiği, ardından da Amerika'ya gittiğini bildirirken (Çelebyan, 2003: 311-326) Ahmedov bir grup silahdaşı ile birlikte önce İran'a oradan Amerika'ya gittiğini belirtmektedir (Əliyev, 1993: 66). Genel kabul noktası ise varış noktasının Amerika olmasıdır. Andranik 1922'de Kaliforniya, Fresno'ya yerleşti ve beş sene sonra 1927 yılında öldü. Ölmeden önce vatan toprağı dediği Doğu Anadolu'ya defnedilmeyi vasiyet ettiyse de SSCB cesedi Erivan'a bile kabul etmedi. Cenazesi Paris'e defnedildi. Bu büyük kıyımcının mezarı ancak 2000 yılında Erivan'a getirilebildi (Selvi, t.y.: 3).

7. SONUÇ

Yapılan bu çalışmada Anadolu'da Balkanlarda ve Azerbaycan coğrafyasında türlü terör faaliyetinde bulunan ve Müslüman Türkleri kendisine düşman belleyen Andranik Ozanyan anlatılmaya çalışılmıştır. Ozanyan'ın bu faaliyetleri literatürümüzde yeterince yer bulmamaktadır. Bu nedenle biyografik bir çalışma çerçevesinde gerçekleştirdiği terör eylemleri, sebebi olduğu kayıplar, emelleri ve nihayetinde de sonu anlatılmıştır.

Andranik Ozanyan barbarlık ile ömrünü tüketen ve binlerce Müslümanın kanına giren bir çeteci idi. Her daim Türk askeri ile çatışmaktan kaçındı. Zaten yukarıda anlatıldığı gibi kendisi daha ziyade savunmasız, sivil köylü halkı hedef alarak etnik bir temizlik yapmayı amaçladı ve Doğudan Batıya Ermenistan fikrini gerçekleştirmeye çalıştı. Dolayısıyla zaman zaman kendisine belirlediği "ağabey" ülkesi ile her türlü işkenceyi ve caniliği sivil halk üzerinde gerçekleştirdi. Diplomatik olarak da eylemleri için daimi destek gördü. Mevcut Ermeni hükümeti ile karşılıklı olarak aralarının açık olduğuna dair belgeler yayınlamış olsalar da yine kendi devletinin desteği de eksik olmadı. Ermeni halkı da tam anlamıyla kendisine bir destek sağlamış değildi. Onun yanında olanlar çoğunluk olsa da yaptıklarının ve fikirlerinin karşısında olanlar ve eleştirenler de mevcuttu.

Günümüzde ve geçmişte sevenleri tarafından adına marşlar dahi yazıldı. "Andranik kardeş, gidelim Türkiye'ye, Kırılım Türkleri olsun Ermenistan" şeklindeki birçok dizeye baş karakter oldu. Bugün

Ermenilerin kahraman gözü ile baktıkları bu insanlık düşmanı, gerek Rusya gerekse Avrupalı devletlerden aldığı yardımlar ile Türkleri katlederek onlar tarafından övgülere madalyalara ve unvanlara sahip oldu. Her zaman olduğundan daha fazla görünmeye çalıştı. Günümüzde de Ermeni yazarlar tarafından kahraman olarak tanıtılması Batıyı ve Rusya'yı kandırma çabasından ileri gitmedi. Yapılan heykelleri, adına basılan paralar, Ozanyan'ın doğum gününün hala ülkede kutlanıyor olması gibi faaliyetler de bu terör elemanının Ermenilerin gözünde nasıl görüldüğünü yansıtmaktadır. Bugün de Ermenilerin milli özgürlük hareketlerinin anahtar figürü olarak görülmeye devam edilmektedir.

Kaynakça

- Akçora, E. Ö. (2017). Anadolu'dan Azerbaycan'a Ermenilerin Türklere Yaptığı Katliam (Azerbaycan-Karabağ-Hocalı). *Türk Dünyası Araştırmaları*, (226).
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA). (2001). *Azerbaycan Belgelerinde Ermeni Sorunu (1918-1920)*. Ankara: Başbakanlık Basımevi.
- Çelebyan, A. (2003). *Andranik Paşa*. İstanbul: Peri Yayınları.
- Dayı, S. E. (1997). *Elviye-i Selase'de (Karsi Ardahan, Batum): Milli Teşkilatlanma*. Erzurum: Kültür ve Eğitim Vakfı Yayınları.
- Emrahov, Z. (2018). Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin 1918-1920 Yıllarında Zengezur, Karabağ Ve Nahçıvan'daki Ermeni Zulmünü Öğrenmek İçin Bir Kaynak Olarak Parlamento Belgeleri. *Strateji Tahlil*, (1-2 (23-24)).
- Əhmədov, T. (2008). *Erməni Xəyanəti 1918-1920*. Bakı: Nurlar Nəşriyyat.
- Əliyev, M. B. (1993). *Qanlı Günlərimiz (1918-1920, Naxçıvan)*. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.
- Ghazanchyan, S. (2016). Today is Andranik Ozanian's 151st Birth Anniversary [Haber]. Geliş tarihi 18 Temmuz 2022, gönderen <https://en.armradio.am/2016/02/25/today-is-andranik-ozanians-151st-birth-anniversary/>
- Həbibəoğlu, V. (2002). *Tərrörçü Andranik və "Böyük Ermənistan" Xülyası*. Bakı: Gənclik Nəşriyyatı.
- İsmayılov, K. (2014). *Zəngəzurdə Azərbaycan Xalqına Qarşı Soyqırımı (1918-1920)*. Bakı: Turxan Nəşriyyatı.
- Musayev, İ. (1998). *Azərbaycan'ın Naxçıvan və Zəngəzur Bölgələrində Siyasi Vəziyyət və Xarici Dövlətlərin Siyasəti*. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı.
- Mustafa, N. (2018). *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti İşığında (1918-1920): Araşdırmalar, Məqalələr*. Bakı: Ulu.
- Mustafayev, B. (2012). Nahçıvan Olayları ve General Andranik Ozanyan'ın Nahçıvan Katliamı. *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (47).
- Nərimanoğlu, H. (2015). *Türk, Ya Erməni Soyqırımı?* Bakı: Zəngəzur Cəmiyyətləri İctimai Birliyi.
- Nərimanoğlu, H. (2018). *Zəngəzur, Köç, Deportasiya, Soyqırımı, İşğal Tarixi*. Bakı: QHT Nəşriyyatı.

- Sadıqov, H. (2012). *Erməni Məsələsi: Xəyanəti, Deportasiyanı, Soyqırımını və İşğalı Pərdələyən Yalan*. Bakı: Adiloğlu Nəşriyyatı.
- Sarıahmetoğlu, N. (2006). *Azeri-Ermeni İlişkileri (1905-1920)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Selvi, H. (t.y.). Kafkaslardan Balkanlara Katliamcı Bir Çete Reisi; Andranik Ozanyan. *Türkler ve Ermeniler Tarih Boyunca Türk Ermeni İlişkileri*. Geliş tarihi gönderen <https://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/kafkaslardan-balkanlara-katliamci-bir-cete-reisi-adranik-ozanyan/>
- Tarix İnstitutu (Ed.). (2008). *Azərbaycan Tarixi*. Bakı: Elm Nəşriyyatı.
- Urud, M. (2005). *Zəngəzur*. Bakı: Prezident Kitabxanası.
- Urud, M. (2016). *Zəngəzur: Uzaq Keçmişdən Müasir Dövrə Qədər*. Bakı: Nurlar Nəşriyyat.
- Walsh, P. (2018). When T.P. O'Connor Met General Andranik. *Avrasya İncelemeleri Merkezi (AVİM)*. Geliş tarihi gönderen <https://avim.org.tr/Blog/WHEN-T-P-O-CONNOR-MET-GENERAL-ANDRANIK-DRPATWALSH-COM-29-07-2018>
- Yıldırım, B. (2012). *I. Balkan Savaşı'nda Bulgaristan Ordusu'nda Taşnak Komitecisi Andranik Ozanyan ve Faaliyetleri*. Program adı: Uluslararası Balkan Sempozyumu: Balkan Savaşlarının 100. Yılı Bildirileri, İstanbul.

EKLER

Fotoğraf 1: Andranik Ozanyan'ın üniformalı bir fotoğrafı. / ERMENİ Haber Ajansı, “25 Şubat Ermenistan Milli Kahramanı Andranik Paşa'nın Doğum Günüdür”, 2019.
<https://www.ermenihaber.am/tr/news/2019/02/25/Ermenistan-Milli-Kahraman%C4%B1-Andranik-Pa%C5%9Fa/148776?fbclid=IwAR0LRyRPW0a_Gk1eF72wXKhfw_avLt4EzT_0nc2WtjmhlsKqgMAIeySg44o>. Erişim tarihi 14.06.2021.

Fotoğraf 2: Andranik Ozanyan'ın doğumunun 150. yılına özel basılan Ermenistan Parası. Ön yüzünde “Halkımın özgürlüğü ve esenliği için savaştım.” yazmaktadır. / SAHA, Pabitra, “Armenia 1000 Drams 2015: Andranik Ozanyan”, 2015.<<<https://worldcoinnews.blogspot.com/2015/03/armenia-1000-drams-2015-andranik-ozanyan.html>>>Erişim tarihi 20.05.2021.

